

Analysis of the Common Recitation (Qira'at) in the ۷th Century in Iran (Manuscripts of the Holy Shrine of Imam Reza)*

Elaheh Shahpasand^۱ and Maryam Khatib^۲

Abstract

There are scattered reports about common recitation (Qira'at) in various regions and eras of Islam. These reports cannot provide a clear picture of the diversity and dissemination of recitations (Qira'at) in different periods of Islamic regions. One of the pieces of evidence that can help complete such data is the examination of written manuscripts from that era. In this article, the researchers have selected five manuscripts from the ۷th-century Hijri found in the library of the Holy Shrine of Imam Reza. By extracting statistics on the similarity of script and manuscript drawings in these Qurans with the script and recitations (Qira'at) of native reciters from different regions, they have attempted to identify the common recitation (Qira'at) in Iran in the ۷th century. According to the obtained statistics, only in Quran number ۶۷, which dates back to the early ۷th century, does the manuscript drawing resemble that of the Basrah Quran the most, while in Quran number ۸۴, the manuscript drawing resembles both the Basrah and Kufic manuscript drawings to an equal extent. The script of the other three Qurans also has the highest similarity, with approximately four percent difference, to the Kufic script, and then Basrah. This is the first time such findings have been reported from the ۴th to the ۷th centuries. Concerning the strong recitation (Qira'at) in the manuscripts in Iran, from the ۹th and ۶th centuries, there was a gradual inclination towards Kufic recitations (Qira'at), especially the recitation (Qira'at) of Asim with both its narrations. However, in the ۷th century, more clarity and intensity were found, particularly focusing on the recitation (Qira'at) of Asim.

Keywords: Manuscripts (Musahif), Library of the Holy Shrine of Imam Reza, Script Similarity, Ten Recitations (Qira'at), Asim, Hafs, and Shu'bah.

*. **Date of receiving:** ۲۹ November ۲۰۲۲, **Date of approval:** ۱۳ June ۲۰۲۳.

۱. Associate Professor, University of Sciences and Knowledge of the Quran, Faculty of Quranic Sciences, Mashhad, Iran; (Corresponding Author); (shahpasand@quran.ac.ir).

۲. Master's Graduate in Quran and Hadith Sciences, Payam Noor University, Iran; (-myas۴۴۷@gmail.com).

قرائت رایج قرن هفتم در ایران (مصحف آستان قدس رضوی)*

الهه شاه‌پسند^۱ و مریم خطیب^۲

چکیده

درباره قرائت رایج در هر کدام از امصار و اعصار اسلامی، اخبار پراکنده‌ای وجود دارد. این اخبار نمی‌توانند تصویر واضحی از پراکندگی و نحوه انتشار قرائات در دوره‌های مختلف مناطق اسلامی به دست دهند. یکی از شواهدی که به تکمیل چنین داده‌هایی کمک می‌کند، بررسی مصحف مکتوب در آن زمان است. محققان این مقاله، پنج نسخه از مصحف خطی قرن هفتم هجری موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی را انتخاب کرده و با استخراج آمار میزان مشابهت فرش الحروف و رسم المصحف این قرآن‌ها به رسم المصحف و قرائت قاریان بوم‌های مختلف، برای دستیابی به قرائت رایج ایران در قرن هفتم تلاش کرده‌اند. طبق آمار به‌دست‌آمده، تنها در قرآن شماره ۶۷ که کتابت آن به اوایل قرن هفتم باز می‌گردد، رسم مصحف همانند قرون گذشته بیشترین شباهت را به رسم مصحف بصره دارد؛ اما در قرآن شماره ۸۴، بیشترین شباهت به یک اندازه به هر دو رسم مصحف بصره و کوفه است. رسم سه مصحف دیگر نیز با حدود چهار درصد تفاوت، بیشترین شباهت را به رسم بوم کوفه و پس از آن بصره دارد و این نخستین بار طی قرون چهارم تا هفتم است. درباره قرائت مضبوط در مصحف نیز در ایران، از قرن‌های پنجم و ششم اندک‌اندک تمایل بیشتری به قرائات کوفی و به‌ویژه قرائت عاصم با هر دو روایتش پیدا شده بود. تنها اینکه در قرن هفتم وضوح و شدت بیشتری یافته و به‌طور خاص بر قرائت عاصم متمرکز شده است.

واژگان کلیدی: مصحف مخطوط، کتابخانه آستان قدس رضوی، فرش الحروف، قرائات ده‌گانه، عاصم، حفص و شعبه.

*. تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۹/۰۸ و تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۳/۲۹.

۱. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، دانشکده علوم قرآنی مشهد، ایران، «نویسنده مسئول»؛ (shahpasand@quran.ac.ir).

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور، ایران؛ (myas44@gmail.com).

مقدمه

درباره قرائت رایج در هر منطقه در دوره‌های زمانی خاص، اخبار پراکنده و اندکی وجود دارد که گوشه‌ای از وضعیت دینی و فرهنگی این مناطق را منعکس می‌کند. اما برای به دست آوردن اطلاعات بیشتر در این زمینه، باید به بررسی شواهد به دست رسیده از آن دوران پرداخت. یکی از مهمترین شواهد، مصاحف مخطوط برجای مانده در هر دوره و هر منطقه است. این پژوهش بر آن است که با استناد به قرائت‌های مضبوط در مصاحف مخطوط قرن هفتم کتابخانه آستان قدس رضوی، دریابد که قرائت رایج و مورد توجه عموم مردم ایران در قرن هفتم هجری چه بوده است. با توجه به محل نگهداری این مصاحف، داده‌های حاصل از بررسی قرائت و رسم آنها طبیعتاً بیش از همه درباره تاریخ قرائت در خراسان معتبر خواهد بود. درعین حال، با توجه به اهمیت مرقد رضوی برای ایرانیان، احتمال انتقال و وقف مصاحف از دیگر نقاط ایران به آن، منتفی نیست. بدین منظور، ۹۵۲ کلمه را که قرائت آنها در اعراب یا نقطه مورد اختلاف بوده است انتخاب کرده و آنها را در پنج مصحف از مصاحف مخطوط این قرن مشاهده کرده است. آنگاه میزان مطابقت قرائت هر مصحف با قرائت ده‌گانه را به‌صورت آماری ارائه و تحلیل کرده است.

درباره کشف قرائت رایج در ایران از طریق بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط آستان قدس رضوی، پیش از این دو پژوهش درباره قرون چهارم تا ششم انجام شده است. طبق وجه مشترک نتیجه حاصل از این پژوهش‌ها، رسم مصحف در مصاحف این سه سده، بیشترین شباهت را به رسم بوم بصره، و سپس کوفه، و کمترین شباهت را نیز به رسم شامی دارد. در زمینه قرائت نیز قرائت یا اختیار یک شخص خاص در ایران رایج نبوده است؛ چراکه قرائت این مصاحف نه تنها با هم، بلکه با قرائت یکی از قاریان معروف نیز کاملاً هماهنگ نیست؛ قرائت این مصاحف، یک اختیار بر پایه یک قرائت عراقی است که یکی از ملاک‌های آن، «مطابقت با قرائت بیشتر قاریان ده‌گانه» بوده است. اما وجه تفاوت نتیجه دو مقاله این است که قرائت مضبوط در مصاحف قرن چهارم بیشترین شباهت را به قرائت ابوعمر و دارد، یعنی رسم و قرائت مصاحف این قرن هر دو بصری است. (شاهپسند و عظیمیان، ۱۴۰۱) پژوهشی که درباره قرائت مضبوط در مصاحف منسوب به ائمه (ع) که در آستان قدس رضوی نگهداری می‌شوند نیز نتیجه مشابهی داشت. (ر.ک: ملایی و شاهپسند، ۱۳۹۸) اما قرائت مصاحف قرن‌های پنجم و ششم، بیش از همه به قرائت عاصم و سپس خلف شبیه است. (شریفیان‌فر، ۱۳۹۷) کریم پارچه‌باف دولتی نیز پیش از این در رساله خود با عنوان تاریخ تحوّل قرائت قرآن کریم در ایران طی قرون سه تا دوازده هجری قمری، فصلی را به «قرائت قرآن در ایران طی قرون ۳ تا ۷ در گزیده‌ای از

مصحف» اختصاص داده است. اما از مصاحف مختص قرن هفتم تنها قرائت یک مورد از مصاحف کتابخانه ملی را بررسی کرده که آن هم به علت قدمت نسخه و کیفیت پایین تصویر، استخراج قرائتش ممکن نبوده است. (پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۲: ۱۵۸) درباره قرن هفتم پژوهش مشابهی انجام نشده است، این در حالی است که تحولات سیاسی و فرهنگی مهمی در این قرن روی داده است که می‌توان تأثیر آن را بر این بخش از فضای دینی و فرهنگی نیز شاهد بود. فروتن تنها نقش ایرانیان در علم قرائت را مورد بررسی قرار داده و به نتایجی مشابه آنچه پیشتر گفته شد رسیده است. (فروتن تنها، ۱۴۰۱)

سرزمین‌های شرقی جهان اسلام در قرن هفتم به دلیل پراکندگی مراکز قدرتهای سیاسی و آشفتگی در روابط این قدرتها دچار بحران شده بود. مقارن با حمله مغول، قدرت‌های سیاسی که در ایران حکومت می‌کردند، به شرح زیر بودند: عباسیان، خوارزمشاهیان، اسماعیلیان، قراختانیان، سلجوقیان، اتابکان، سلغریان، باوندیان و غوریان. مغولان در اوایل قرن هفتم به ایران حمله و سلجوقیان را سرنگون کردند. در سال ۶۵۵ ق نیز هلاکوخان از راه کرمانشاه عازم عراق شد (اقبال آشتیانی، ۱۳۸۴: ۱۸۲) و در سال ۶۵۶ ق، به بغداد حمله کرد. در این حمله، آخرین خلیفه عباسی به قتل رسید (شاو، ۱۳۷۰: ۳۲/۱-۳۳) و حکومت عباسیان برچیده شد.

قرن‌های هفتم و هشتم هجری، از بدترین دوره‌های تاریخی ایران از نظر وضعیت اجتماعی، دینی و علمی بود. در این دوره، ایران گرفتار مشکلات و مصیبت‌های بزرگ و قتل و غارت بود. تقریباً تمام شهرهای بزرگ ویران، و ساکنان آنها قتل عام شدند و کتابخانه‌های عظیمی که از سالیان دراز ترتیب یافته بود، دستخوش تباهی شد. متأسفانه بیشتر نقاطی که مورد تاخت و تاز مغولان قرار گرفت، از آبادترین و پرثروت‌ترین نواحی ایران و معروف‌ترین مراکز علمی آن روزگار بود. از این رو، با ویرانی آنها بزرگترین ضربات بر پیکره علم و هنر و تمدن وارد گردید (صفا، ۱۳۵۶: ۱۸۵-۱۸۶).

با توجه به آنچه گفته شد، انتظار می‌رود همچون دیگر حوزه‌های علمی، فرهنگی و دینی، در زمینه قرائت رایج نیز تغییراتی ایجاد شده باشد. لذا این مقاله بررسی قرائات مضبوط در مصاحف منخطوط این قرن را به عهده گرفته است. روند انجام کار به این صورت است: ابتدا ۹۵۲ قرائت مورد اختلاف بین قاریان ده‌گانه انتخاب شد. مبنای انتخاب قرائات این بود که اختلاف آنها از طریق نقط اعیان یا نقط اعراب قابل تشخیص باشد. آنگاه قرائتی که در هریک از مصاحف منتخب برای هر یک از این کلمات ضبط شده بود، در جدول ثبت و مجموعه فرس الحروف مضبوط در این مصاحف مشخص

شد. در نهایت، میزان موافقت این فرش الحروف با هریک از قرائات مشهور، آمارگیری و تحلیل شد تا مشخص شود به چه فرد یا بومی تعلق دارد یا به کدام یک از آنها نزدیک است. گرچه اختلاف راویان هر قاری نیز در جدول ثبت شده است، اما به دلیل کثرت اختلاف حفص و شعبه دو راوی عاصم، شمارش و آمارگیری برای قرائت عاصم، به تفکیک دو راوی انجام شده است.

الف. معرفی مصاحف منتخب

مصاحف زیر از مجموعه مصاحف مخطوط قرن هفتم موجود در آستان قدس رضوی گزینش شده‌اند. تعلق این مصاحف به قرن هفتم، براساس ترقیمه کاتب در انتهای مصحف است. در سایت کتابخانه آستان قدس رضوی نیز همین سال مبنای تعیین قرن کتابت قرار گرفته است. طبیعتاً به دلیل ممکن نبودن انجام آزمایش رادیوکربن در ایران، در حال حاضر، تنها راه سنجش این تاریخ‌گذاری بررسی پدیدارشناسانه مصحف است که خود پژوهشی جداگانه می‌طلبد. لذا در این مقاله، به تاریخ مندرج در ترقیمه این مصاحف اکتفا شده است. ملاک گزینش پنج مصحف زیر، کامل بودن، مخدوش نبودن، و تا حد امکان مشخص بودن کاتب یا واقف آنهاست تا از این طریق اطمینان بیشتری نسبت به کتابت آنها در ایران حاصل شود.

۱. قرآن شماره ۶۷

این قرآن کامل دارای ۲۴۷ ورق است و سوره حمد تا ناس را دربردارد. محمد بن محمد بن فقیه آن را در ۶۰۹ ق با خط کوفی کتابت کرده و در انتها ترقیمه‌ای به زبان فارسی نگاشته است. فواصل آیات با گوی زرین اخترنما مشخص شده‌اند. اسامی سور و تعداد آیات در ادامه سطر قبل یا در سطر جداگانه با رنگ طلایی آمده است. علائمی نیز برای تعشیر استفاده شده‌اند. مرکب متن مشکی است. اعراب نیز با نقاط قرمز رنگ درج شده است. اما سکون، تشدید و مد که متأخرتر از اعراب قرمز رنگ درج شده‌اند، با علائم امروزی و سبزرنگ هستند. غیر از قرائتی که با نقاط قرمز رنگ مشخص شده، فردی کوشیده است در زمانی متأخر، قرائاتی را به منظور ایجاد چیزی شبیه به یک معجم قرائات، در حاشیه مصحف (و گاه با رنگ دیگری در داخل صفحات) درج کند، بدین منظور، برای نام قاریان برخی علائم اختصاری را مورد استفاده قرار داده است. (تصویر ۱)

۲. قرآن شماره ۸۴

ابتدا و انتهای این نسخه سوره حمد و ناس است، منتها در میانه افتادگی‌هایی دارد؛ مشتمل بر ۲۸۰ ورق است و ابوالحسن علی بن محمد بن محمد آن را در ۶۲۶ ق کتابت و امیر محمد رضا بن امیر سید علی استرآبادی آن را در ۱۰۱۱ ق وقف آستان قدس رضوی کرده است. خط این نسخه کوفی دوره تکامل است.

مركب متن و اعراب هر دو مشكى رنگ است و علائم اعراب به شكل علائم امروزی درج شده‌اند. فواصل آیات با چهار نقطه كه به شكل لوزی در کنار هم قرار گرفته‌اند مشخص شده است. تخمیس و تعشیر به ترتیب به شكل اشك و دایره طلایی ثبت شده‌اند. علائم سجاوندی نیز بعداً با رنگ قرمز به متن افزوده شده است. اسامی سور و تعداد آیات در ابتدای هر سوره با قاب مشكى و رنگ‌آمیزی طلایی درج شده است. مكی یا مدنی بودن سوره نیز بعداً با رنگ قرمز روی كشیدگی حرف حاء الرحمن در بسمله ثبت شده است. (تصویر ۲)

۳. قرآن شماره ۲۲۵۳

این قرآن كامل ۳۰۵ ورق دارد. خط آن نسخ و منسوب به یاقوت مستعصمی است. این انتساب بر اساس ترقیمه انتهای مصحف است كه با همان خط متن اصلی، خطاط را یاقوت و سال كتابت را ۶۶۰ ق معین نموده است. طبق آنچه در برگه مهور آستان قدس رضوی در معرفي نسخه در ابتدای مصحف آمده، فردی به نام اسدالله علم در سال ۱۳۶۲ ش آن را به كتابخانه آستان خراسان رضوی وقف کرده است. مركب متن مشكى و اعراب نیز با همان رنگ و با علائم اعرابی امروزی درج شده است. فواصل آیات با گوی زرین مشخص شده‌اند. كلمات «خمس» و «عشر» نیز در حاشیه برای تخمیس و تعشیر استفاده شده‌اند. همه صفحات این قرآن با كادری رنگی تذهیب شده است. علائم سجاوندی بعداً با رنگ قرمز به متن افزوده شده است. (تصویر ۳)

۴. قرآن شماره ۱۶۴۶

این قرآن دارای ۳۲۷ ورق است و از آغاز سوره بقره تا سوره ناس را دربردارد. احمد رسولیان در ۱۳۴۹ ش آن را به كتابخانه آستان قدس وقف کرده است. خط آن ثلث و منسوب به یاقوت مستعصمی (د. ۶۹۸) است. متن و اعراب هر دو با رنگ مشكى ثبت شده‌اند. علائم ثانوی اعراب مثل تشدید و سكون نیز با مشكى درج شده‌اند، اما برخی مدها و علائم وقف قرمز رنگ هستند. مقایسه موردی این علائم با وقوف تعیین شده توسط سجاوندی (د. ۵۶۰ ق) هماهنگی آنها را نشان می‌دهد. (سجاوندی، ۱۴۲۷ صص ۸۳۴-۸۳۵ و قرآن ش ۱۶۴۶، فریم‌های ۴۷۹-۴۸۰) نام سور، مكی یا مدنی بودن آنها و نیز تعداد آیات با رنگ طلایی و در قابی كه مختصر تذهیبی به همراه دارد، درج شده‌اند. فواصل آیات نیز با گویی طلایی رنگ مشخص شده است. (تصویر ۴)

۵. قرآن شماره ۷۵۳

این قرآن كامل در قرن ۷ كتابت شده، ۳۰۴ ورق دارد و خط آن نسخ كهن است. نوروز بیک كرد آن

را در ۱۱۵۱ق به آستان قدس رضوی وقف کرده است. متن اصلی و نیز علائم اعراب که با همان علائم امروزی درج شده، به رنگ مشکی هستند. فواصل آیات (که با یک دایره توخالی و یا علامتی شبیه به عدد ۵ مشخص شده)، برخی علائم سجاوندی، نام و تعداد آیات سوره، به رنگ قرمز هستند. نحوه قرارگیری موارد پیش گفته در خطوط به گونه‌ای است که نشان می‌دهد بعد از نگارش کامل متن اصلی اضافه شده‌اند (تصویر ۵).

ب. اختلاف مصاحف امصار

طبق سنت اسلامی، مصاحف ارسالی عثمان به امصار، در رسم برخی کلمه با هم اختلاف داشتند. (قاسم بن سلام، ۱۴۱۵: ۳۲۸-۳۳۳؛ ابن ابی داود، ۱۴۲۳: ۱۵۵) رسم این مصاحف گاه در سنت قرائی و نگارشی شهرهایی که گفته می‌شود مصاحف به آنها ارسال شده نیز منعکس شده است. به هرحال، مراجعه به این کلمات در مصاحف مورد بررسی نشان می‌دهد که کاتب اولیّه، مصحف را بر اساس سنت کدام بوم نگاشته است. جدول و نمودار زیر بیانگر میزان مطابقت رسم الخط این مصاحف به مصاحف هر یک از امصار است. در ارائه درصدها، موارد محذوف از تعداد کل کم شده است. در برخی موارد مصحف دارای رسم دوم (ب) بوده که در کنار رسم اول (الف)، بعد از علامت فلش درج شده است. سنجش مطابقت رسم مصاحف مورد بررسی با مصاحف امصار در ستون آخر، براساس المقنع دانی (د. ۴۴۴ق) صورت گرفته است (دانی، بی تا، ۱۰۶-۱۱۲).

جدول (۱): مقایسه رسم مصاحف منتخب با مصاحف امصار

ردیف	مصحف سوره: آیه	۱. الف ↓ ج. قرآن ۲۷	۲. الف ↓ ج. قرآن ۸۴	۳. الف ↓ ج. قرآن ۲۵۳	۴. الف ↓ ج. قرآن ۱۶۴۶	۵. الف ↓ ج. قرآن ۷۵۳	مطابقت مصاحف امصار با
۱	بقره: ۱۱۶	وقالوا ↓ قالوا	وقالوا	وقالوا	وقالوا	وقالوا	الف، ۲، ۳، ۴، - ۵ مدینه، مکه، کوفه، بصره اب- شام
۲	بقره: ۱۳۲	واوصی ↓ واوصی	واوصی	واوصی	واوصی	واوصی	الف، ۲، ۳، ۴، - ۵ مدینه، مکه، کوفه، بصره اب- مدینه، شام

الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مکه، کوفه، بصره اب- مدینه، شام	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا	وسارعوا سارعوا ↓	آل عمران: ۱۳۳	۳
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	والزبر والكتاب	آل عمران: ۱۸۴	۴
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره اب- شام	إلا قليل قليل إلا	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	إلا قليل	نساء: ۶۶	۵
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- کوفه، بصره اب- مدینه، شام	ويقول	ويقول	ويقول	ويقول	ويقول ↓ يقول	مائده: ۵۳	۶
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مکه، کوفه، بصره اب- مدینه، شام	يرتدّ	يرتدّ	يرتدّ	يرتدّ	يرتدّ ↓ يرتدّد	مائده: ۵۴	۷
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	وللدار	أنعام: ۳۲	۸
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- بصره، شام اب- مکه، کوفه	أنجنا	انجينا ابا پايه ی	أنجنا	أنجنا	انجينا	أنعام: ۶۳	۹
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، کوفه، بصره اب- شام	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم	شركاؤهم شركائهم ↓	أنعام: ۱۳۷	۱۰

[illegible]

الف، ۲، ۳، ۴، ۵- کوفه، بصره اب- مکه، مدینه، شام	خبرها منها	خبرها منها	خبرها منها	خبرها منها	خبرها منها ← خبرها منها	کهف: ۳۶	۲۰
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، کوفه، بصره، شام	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	ما مکتی	کهف: ۹۵	۲۱
الف، ۲، ۳، ۴- مدینه، مکه، بصره، شام اب، ۲، الف، ۴ الف، ۵- کوفه	قال ربی	قال ربی ← ربی	قال ربی	قال ربی ← ربی	قال ربی ← ربی	أنبياء: ۴	۲۲
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، کوفه، بصره، شام اب- مکه	أولم یر	أولم یر	أولم یر	أولم یر	أولم یر ← الم	أنبياء: ۳۰	۲۳
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، بصره، شام الف- بصره	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله ← سقولون لله	مؤمنون: ۸۷	۲۴
اب- بصره الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، بصره، شام کوفه، شام	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله	سقولون لله ← سقولون لله	مؤمنون: ۸۹	۲۵
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، بصره، شام	قال کم لبثتم	قال کم لبثتم	قال کم لبثتم	قال کم لبثتم	قال کم لبثتم	مؤمنون: ۱۱۲	۲۶
الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدینه، مکه، بصره، شام	قال إن لبثتم	قال إن لبثتم	قال إن لبثتم	قال إن لبثتم	قال إن لبثتم	مؤمنون: ۱۱۴	۲۷

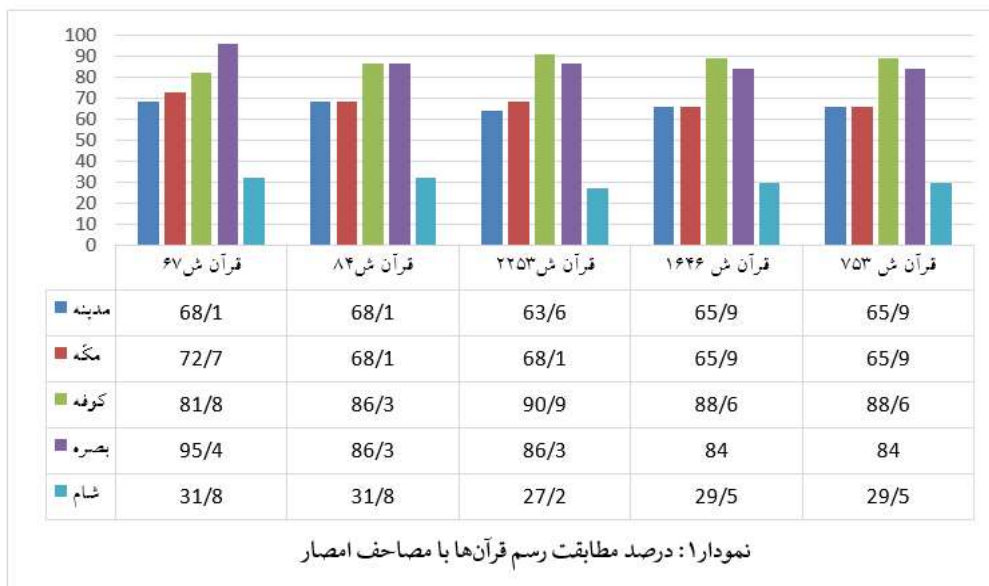

۲۸	فرقان: ۲۵	ونزل الملائكة ↓ نَزَلَ الْمَلَائِكَةُ	وتوكل	مكة، كوفه، بصره، شام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	الف، ۲، ۳، ۴، ۵- مدينة، كوفه، بصره، شام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۲۹	شعراء: ۲۱۷	وتوكل	وتوكل	مكة، كوفه، بصره	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۰	نمل: ۲۱	ليأتيني	ليأتيني	بصره، شام مدينة، كوفه، بصره، شام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۱	قصص: ۳۷	وقال موسى	وقال موسى	بصره، شام مدينة، كوفه، بصره، شام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۲	يس: ۲۵	وما عملته وما عملت ↓	وما عملته وما عملت ↓	بصره، شام مدينة، كوفه، بصره، شام ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	الف، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۳	زمر: ۶۴	تامروني	تامروني	كوفه، بصره مدينة، كوفه، بصره ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۴	غافر: ۲۱	أشد منهم أشد منكم ↓	أشد منهم أشد منهم ↓	مكة، كوفه، بصره مدينة، كوفه، بصره ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	الف، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۵	غافر: ۲۶	أو أن يظهر	أو أن يظهر	كوفه ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-
۳۶	شورى: ۳۰	فيما كسبت	فيما كسبت	مكة، كوفه، بصره ۱، ۲، ۳، ۴، ۵-	۱، ۲، ۳، ۴، ۵-

٣٧	زخرف: ٦٨	يا عباد عبادي يا عباد يا	يا عباد يا عبادي يا عباد يا عبادي	يا عباد يا عبادي يا عباد يا عبادي	يا عباد يا عبادي يا عباد يا عبادي	يا عباد يا عبادي يا عباد يا عبادي	يا عباد يا عبادي يا عباد يا عبادي
٣٨	زخرف: ٧١	ما تشتهي	ما تشتهي	ما تشتهي	ما تشتهي	ما تشتهي	ما تشتهي
٣٩	أحقاف: ١٥	إحساناً	إحساناً	إحساناً	إحساناً	إحساناً	إحساناً
٤٠	رحمن: ١٢	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف	ذو العصف
٤١	رحمن: ٧٨	ذو الجلال	ذو الجلال	ذو الجلال	ذو الجلال	ذو الجلال	ذو الجلال
٤٢	حديد: ١٠	وكلا وعد	وكلا وعد	وكلا وعد	وكلا وعد	وكلا وعد	وكلا وعد
٤٣	حديد: ٢٤	هو الغنى	هو الغنى	هو الغنى	هو الغنى	هو الغنى	هو الغنى
٤٤	شمس: ١٥	ولا يخاف	ولا يخاف	ولا يخاف	ولا يخاف	ولا يخاف	ولا يخاف

نمودار زیر، درصد مطابقت رسم مصاحف مورد بررسی با مصاحف امصار را نشان می‌دهد:

چنان‌که مشاهده می‌شود، رسم هیچ کدام از این قرآن‌ها با رسم یکی از مصاحف امصار مطابقت کامل ندارد. اما خود این مصاحف با هم شباهت قابل توجهی دارند؛ چنان‌که جز در شش کلمه، در بقیه موارد رسم اولیه همه مصاحف یکسان است. اما در مقایسه با سه قرن قبل، تغییر جالبی ایجاد شده است؛ در مصاحف قرن‌های چهارم تا ششم، رسم همه مصاحف مورد بررسی بیشترین شباهت را به رسم بوم بصره داشت (عظیمیان، ۱۳۹۶؛ شریفیان‌فر، ۱۳۹۷). اما با توجه به درصدهای مشابهت رسم این قرآن‌ها، که از چپ به راست به ترتیب تاریخ کتابت چیده شده‌اند، نشان می‌دهد که قرآن ۶۷ که در ابتدای قرن هفتم کتابت شده، درصدهایی شبیه به دو قرن پیش از خود دارد. در قرآن ۸۴ که چندسال بعد از آن کتابت شده، درصد کوفه و بصره یکسان است و در قرآن‌های مربوط به اواخر این قرن، درصد مشابهت رسم مصحف‌ها با رسم مصحف کوفه، چهار درصد از رسم بصره پیشی گرفته است. این درحالی است که در زمینه فرش الحروف، این تغییر از قرن پنجم ایجاد شده بود. این مؤیدی است بر اینکه به دلیل التزام بیشتر به رسم، تغییر در زمینه رسم المصحف کندتر از قرائت اتفاق می‌افتد. وجه شباهت این جدول با داده‌های سه قرن گذشته این است که درصد مشابهت رسم این مصاحف با مصحف شام، با حدود ۳۰٪ همچنان کمترین میزان را دارد.

ج. عدّ الآی

عدّ الآی به معنای شمارش آیات قرآن است. تعیین حدود هر آیه و شمار آیات هر سوره نیازمند

نقل از پیشینیان است. برای شمارش آیات قرآن پنج شیوه نقل شده است: مکی، مدنی (اول و اخیر)، کوفی، بصری و شامی. بررسی نظام عدّ الآی مصاحف کهن، کمک می‌کند در یابیم آن مصاحف به سنت کدام بوم نزدیک یا بر آن منطبق است. در اینجا، شمار آیات ۱۵ سوره از قرآن کریم با مراجعه به تعداد آیات مطرح شده در سرسوره‌های این پنج مصحف استخراج و سپس با تعداد آیاتی که دانی (د. ۴۴۴ق) طبق نشام عدّ الآی هر بوم برای این سوره‌ها ارائه کرده، (دانی، ۱۴۱۴) مقایسه شده است.

جدول (۲): عدّ الآی مصاحف در چند سوره منتخب

ردیف	۶۷-۱	۸۴-۲	۲۲۵۳-۳	۱۶۴۶-۴	۷۵۳-۵	توضیحات
۱	نساء	۱۷۵	۱۷۶	۱۷۵	۱۷۵	۱، ۳ و ۵: مدنین، مکی و بصری/ ۲ و ۴: کوفی
۲	مائده	۱۲۳	۱۲۰	۱۲۳	۱۲۰	۲ و ۵: کوفی/ ۱، ۳ و ۴: بصری
۳	انعام	۱۶۶	۱۶۵	۱۶۶	-	۲: کوفی/ ۱ و ۳: بصری/ ۵: ؟
۴	اعراف	۲۰۵	۲۰۶	۲۰۵	۲۰۵	۱، ۳، ۴ و ۵: بصری و شامی/ ۲: مدنین، مکی و کوفی
۵	انفال	۷۶	۷۵	۷۰	۷۶	۱ و ۴: مدنین، مکی و بصری/ ۲ و ۵: کوفی/ ۳: ؟
۶	توبه	۱۳۰	۱۲۹	۱۳۰	۱۳۰	۲ و ۵: کوفی/ ۱، ۳ و ۴: مدنین، مکی، بصری و شامی
۷	یونس	۱۰۹	۱۰۹	۱۰۷-۱۰۹	۱۰۹	۱، ۲ و ۴: کوفی، مدنین، مکی و بصری/ ۳: ؟/ ۵: ؟
۸	هود	۱۲۲	۱۲۳	۱۲۰	۱۲۲	۱ و ۵: مدنی اول و شامی/ ۴: مدنی اخیر، مکی و بصری/ ۲: کوفی/ ۳: ؟
۹	یوسف	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	۱، ۲، ۳، ۴ و ۵: همه امصار
۱۰	رعد	۴۵	۴۳	۴۵	۴۳	۱، ۳ و ۴: بصری/ ۲ و ۵: کوفی
۱۱	ابراهیم	۵۰	۵۲	-	-	۱: ؟/ ۲: کوفی/ ۵: بصری

۱۲	حجر	۹۹	۹۹	۷۷ ← ۹۹	۹۹	۱، ۲، ۳، ۴، ۵: همه امصار
۱۳	نحل	۱۲۸	۱۲۸	۱۲۰ ← ۱۱۸ ۱۲۸	۱۲۸	۱، ۴، ۵: همه امصار/ ۳: ۹
۱۴	اسراء	۱۱۰	۱۱۰	۱۲۰	۱۱۱	۲ و ۵: کوفی / ۱ و ۴: مدنیین، مکی، بصری و شامی / ۳: ۹
۱۵	کهف	۱۱۱	۱۱۱	۱۱۱	-	۱، ۳ و ۵: بصری / ۲: کوفی

در ۹ مورد از این جدول، عدد الآی موجود در مصحف با هیچ کدام از نظام‌های عدد الآی شناخته شده هماهنگ نیست که به نظر می‌رسد ناشی از تصحیف یا خطای کاتب باشند. برای نمونه، در سورة نحل در قرآن شماره ۸۴، (فریم‌های ۲۴۶ تا ۲۵۷ و ۳۳۸ تا ۳۳۹) تعداد آیات ۱۱۸ تعیین شده است. در این مورد ظاهراً کاتب قصد داشته در ابتدای سورة بنویسد «مائة وثمان وعشرون»، اما به اشتباه نوشته «مائة وثمان وعشرة». با توجه به علامات تعشیر و تخمیس نیز تعداد آیات همان ۱۲۸ تاست. در قرآن ۲۲۵۳ نیز شش مورد از این دست وجود دارد. از آنجاکه عبارات سرسورة این مصحف بازنویسی شده است، به نظر می‌رسد این موارد خطای کاتب در بازنویسی باشند، برای نمونه، برای یونس ۱۰۷ آیه ثبت شده که «سبع» تصحیفی از «تسع» است. در ابتدای سورة حجر نیز سرسورة بازنویسی شده و به جای «تسع وتسعون»، «سبع وسبعون» درج شده است. برای آمارگیری، صورت صحیح چند مورد اخیر در نظر گرفته شده است. بعد از شمارش دفعات مطابقت عدد الآی مذکور در این مصاحف با عدد الآی که دانی برای این سور مطرح کرده است، جدول زیر به دست آمد:

جدول (۳): آمار عدد الآی

	کوفی	بصری	مدنی اول	مدنی اخیر	شامی	مکی
۱. قرآن ۶۷	۴	۱۳	۹	۸	۷	۷
۲. قرآن ۸۴	۱۵	۳	۴	۴	۲	۴
۳. قرآن ۲۲۵۳	۴	۱۲	۶	۶	۵	۷
۴. قرآن ۱۶۴۶	۵	۱۱	۷	۸	۶	۸
۵. قرآن ۷۵۳	۸	۷	۵	۴	۵	۴

براساس این آمار، عدد الآی قرآن شماره ۸۴ در همه موارد مطابق با عدد کوفی است. قرآن‌های ۶۷، ۲۲۵۳ و ۱۶۴۶ نیز بیشتر با عدد بصری هماهنگ هستند.

د. جدول فرش الحروف

برای بررسی فرش الحروف مضبوط در این مصاحف، ابتدا قرائت ثبت شده برای هر کلمه در هر قرآن در یک جدول گردآوری شد. کلمه‌هایی که قرائت آنها بین قاریان ده‌گانه مورد اختلاف است، زیادند، اما در اینجا تنها کلمه‌هایی انتخاب شده‌اند که اختلاف قرائی آنها از طریق نقط اعراب یا اعجام مشخص می‌شود و

تا حدّ امکان اختلاف قرائت آنها در ثبت یا عدم ثبت الف میانی نیست، چراکه در مصاحف کهن، گاه الف میانی درج نمی‌شده، امّا در عین حال قرائت می‌شده است. با در نظر گرفتن این ملاک‌ها، ۹۵۲ کلمه انتخاب شد. به دلیل حجم زیاد این جدول، تنها یک صفحه از آن برای نمونه در ادامه آمده که ردیف‌های ۸۶۰ تا ۸۷۴ را دربر دارد. پیش از آن، جدول ۲ به معرفی علائم اختصاری استفاده شده در جدول می‌پردازد. جدول (۴): معرفی علائم اختصاری

"	قرائت مطابق با ستون اول (حفص از عاصم)	
-	محذوف	
ناخوانا	کلمه به اندازه‌ای کم رنگ شده که اعراب یا اعجام قابل تشخیص نیست.	
مخدوش	کلمه در اثر حادثه‌ای مانند پخش شدن جوهر، پارگی کاغذ، رسیدن آب به کاغذ و... قابل خواندن نیست.	
بدون اعراب	تمام یا برخی از حروف کلمه فاقد اعراب بوده و یا اعراب حروف با رنگی غیر از رنگ رایج در کل مصحف ثبت شده‌اند.	
بدون اعجام	بدون نقاط اعجام بوده و یا نقاط با رنگی غیر از رنگی که در کل مصحف رایج بوده ثبت شده‌اند.	
	عا	ابن عامر
	ک	ابن کثیر
	عم	أبو عمرو
	نا	نافع
	ع	عاصم
	حف	حفص
	شع	شعبه
	حم	حمزه
	کسا	کسانی
	جع	أبو جعفر
	یع	يعقوب
	خ	خلف

جدول (۵): فرش الحروف مصاحف منتخب

شماره قرآن کلمه (سوره: آیه)	الف ۱-۲۷ ↓ ر.	الف ۲-۸۴ ↓ ر.	الف ۳-۲۲۵ ↓ ر.	الف ۴-۱۶۴ ↓ ر.	الف ۵-۷۵ ↓ ر.	نام قاری
۸۶۰	خُسْبُ خُسْبُ ↓	خُسْبُ خُسْبُ ↓	"	"	"	عم، کسا. ع، نا، ع، حم، جمع، یع، خ. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۱	اَكُنْ ↓ اَكُونْ	"	"	"	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۲	يَكْفُرْ ↓ تَكْفُرْ	"	"	"	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۳	يَدْخُلْهُ ↓	"	يَدْخُلْهُ	"	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۴	يُبْرِتُهُنَّ ↓	يُبْرِتُهُنَّ ↓	يُبْرِتُهُنَّ	يُبْرِتُهُنَّ ↓	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۵	مُبَيِّنَةٌ (طلاق: ۱)	مُبَيِّنَةٌ ↓ مُبَيِّنَةٌ	مُبَيِّنَةٌ	مُبَيِّنَةٌ ↓ مُبَيِّنَةٌ	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،
۸۶۶	بَالِغٌ أَمْرُهُ (طلاق: ۳)	بَالِغٌ أَمْرُهُ ↓	"	بَالِغٌ أَمْرُهُ ↓	"	ع، ۴، ۵-ع، نا، ع، جمع، یع، خ. کسا، ع. الف/۱، الف/۲، ع، ۳، ۴، ۵-ع،

٨٦٧	نَكْرًا (طلاق: ٨)	نَكْرًا نَكْرًا	نَكْرًا نَكْرًا	نَكْرًا نَكْرًا	نَكْرًا نَكْرًا	نَكْرًا نَكْرًا	نَكْرًا نَكْرًا
٨٦٨	مُتَبَيِّنَاتٍ (١١: طلاق)	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ	مُتَبَيِّنَاتٍ مُتَبَيِّنَاتٍ
٨٦٩	يُبَدِّلُهُ (تحرير: ٥)	يُبَدِّلُهُ	يُبَدِّلُهُ	يُبَدِّلُهُ	يُبَدِّلُهُ	يُبَدِّلُهُ	يُبَدِّلُهُ
٨٧٠	كُتِبَ (تحرير: ١٢)	كُتِبَ كُتِبَ	كُتِبَ كُتِبَ	كُتِبَ كُتِبَ	كُتِبَ كُتِبَ	كُتِبَ كُتِبَ	كُتِبَ كُتِبَ
٨٧١	فَسَحَّحًا (١١: ملك)	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا	فَسَحَّحًا فَسَحَّحًا
٨٧٢	تَدْعُونَ (ملك: ٢٧)	تَدْعُونَ	تَدْعُونَ	تَدْعُونَ	تَدْعُونَ	تَدْعُونَ	تَدْعُونَ
٨٧٣	مَعَى (ملك: ٢٨)	مَعَى مَعَى	مَعَى مَعَى	مَعَى مَعَى	مَعَى مَعَى	مَعَى مَعَى	مَعَى مَعَى
٨٧٤	أَنْ (قلم: ٢٢)	أَنْ أَنْ	أَنْ أَنْ	أَنْ أَنْ	أَنْ أَنْ	أَنْ أَنْ	أَنْ أَنْ

هـ. آمار قرائات

در اینجا آمار به دست آمده از جدول ۳ ارائه می‌شود. شیوه آماری چنین است: به دلیل افتادگی، خط خوردگی و مخدوش شدن یا...، تعداد کل کلمات در همه موارد ۹۵۲ نیست، لذا ابتدا تعداد کل کلمات جدول که در هر مصحف موجود بود، شمارش شد. آنگاه بر اساس ستون آخر جدول، دفعات استعمال قرائت هر قاری در هر قرآن شمارش شد. چنان‌که در جدول نیز مشخص است، بعضی کلمات در برخی قرآن‌ها دارای دو قرائت هستند. قرائت دوم که بعد از علامت - درج شده نیز در آماری مورد توجه قرار گرفته است. برای احتساب درصد قرائت دوم، تعداد کل کلماتی که دو قرائت داشتند محاسبه شده است. جدول (۶): آمار قرائت مصاحف در جدول (۵)

کلمات کل	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق	ق
قرائت اول ۶۷	۵۷۹	۶۹۸	۸۴۳	۵۸۶	۵۵۰	۵۶۵	۴۰۴	۴۲۲	۶۰۱	۶۴۲	۴۶۴	۹۴۸
درصد	۶۱/۱%	۷۳/۶	۸۸/۹	۶۱/۸	۵۸/۰	۵۹/۶	۴۲/۶	۴۴/۵	۶۳/۴	۶۷/۷	۴۸/۹	
قرائت دوم ۶۷	۲۹۷	۱۹۸	۶۴	۲۷۴	۵۴۵	۵۴۷	۴۷۵	۴۷۰	۲۴۳	۲۲۹	۴۳۰	۷۴۵
درصد	۳۹/۸	۲۶/۵	۸/۶	۳۶/۷	۷۳/۴	۷۳/۴	۶۳/۷	۶۳/۳	۳۲/۶	۳۰/۷	۵۷/۷	
قرائت اول ۸۴	۵۹۰	۵۴۱	۵۵۶	۵۶۹	۸۵۶	۶۳۸	۵۷۰	۵۶۹	۵۷۸	۵۹۰	۵۷۸	۹۵۲
درصد	۶۲%	۵۶/۸	۵۸/۴	۵۹/۸	۸۹/۹	۶۷/۰	۵۹/۹	۵۸/۸	۶۰/۷	۶۲%	۶۰/۷	
قرائت دوم ۸۴	۲۲۶	۲۸۱	۲۹۶	۲۰۰	۱۴۵	۳۴۲	۱۹۴	۲۰۲	۲۱۷	۲۲۳	۲۰۱	۴۸۲
درصد	۴۶/۸	۵۸/۲	۶۱/۴	۴۱/۴	۳۰%	۷۱%	۴۰/۲	۴۱/۹	۴۵%	۴۶/۲	۴۱/۷	
۲۲۵۳	۶۲۵	۵۷۸	۵۵۸	۵۷۹	۷۹۲	۷۹۷	۵۸۸	۵۲۹	۵۸۲	۵۷۸	۵۹۲	۹۴۹
درصد	۶۵/۹	۶۰/۹	۵۸/۸	۶۱%	۸۳/۵	۸۴/۰	۶۲%	۵۵/۷	۶۱/۳	۶۰/۹	۶۲/۴	
قرائت اول ۱۶۴۶	۶۰۱	۵۱۶	۵۲۴	۵۵۶	۹۳۳	۶۹۱	۵۸۱	۵۱۶	۵۶۱	۵۷۱	۵۸۳	۹۴۸
درصد	۶۳/۴	۵۴/۴	۵۵/۳	۵۸/۶	۹۸/۴	۷۲/۹	۶۱/۳	۵۴/۴	۵۹/۲	۶۰/۲	۶۱/۵	
قرائت دوم ۱۶۴۶	۱۳۲	۱۴۰	۱۲۹	۱۱۴	۴	۱۸۸	۱۱۰	۱۱۱	۱۱۹	۱۲۰	۱۱۵	۲۳۰
درصد	۵۷/۴	۶۰/۸	۵۶%	۴۹/۵	۱/۷	۸۱/۷	۴۷/۸	۴۸/۲	۵۱/۷	۵۲%	۵۰%	
۷۵۳	۵۸۶	۵۳۱	۵۲۴	۵۶۵	۸۳۰	۶۲۴	۵۲۷	۵۱۰	۵۶۰	۵۳۶	۵۶۶	۹۵۱
درصد	۶۱/۶	۵۵/۸	۵۵/۱	۵۹/۴	۸۷/۳	۵۶/۶	۵۵/۴	۵۳/۶	۵۸/۹	۵۶/۴	۵۹/۵	

میانگین درصد قرائت‌های اول	% ۶۲/۸	% ۶۰/۳	% ۶۳/۳	% ۶۰/۱	% ۸۳/۴	% ۶۹/۸	% ۵۶/۲	% ۵۳/۴	% ۶۰/۷	% ۶۱/۴	% ۵۸/۶

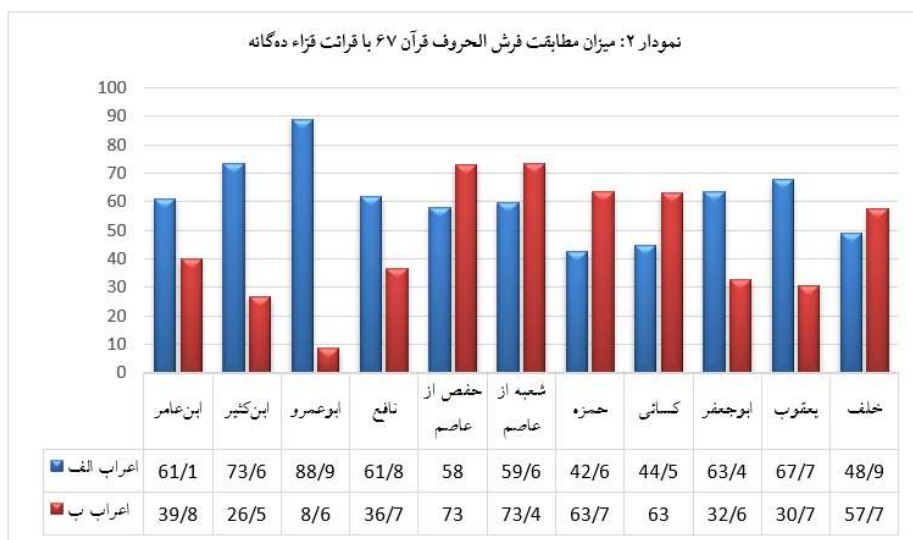
و. تحلیل آمارها

در اینجا به تفکیک هر قرآن، آمارهای پیش گفته مورد تحلیل قرار می گیرند.

۱. قرآن شماره ۶۷

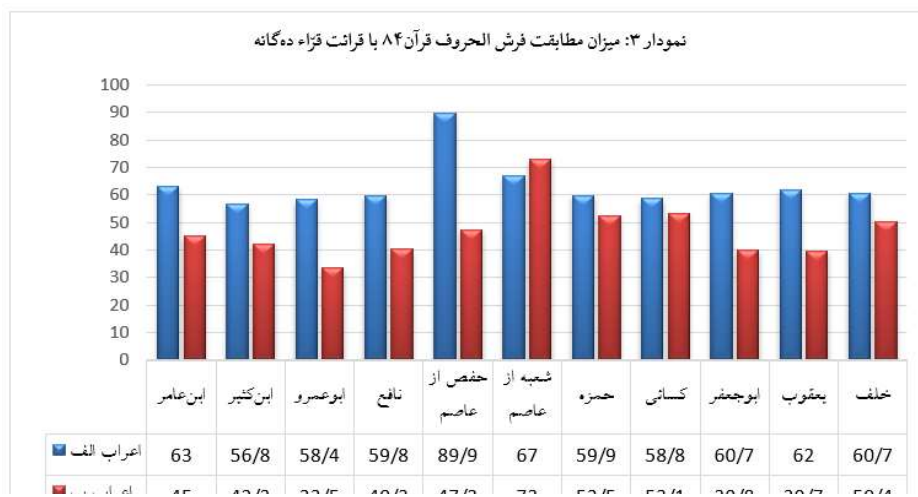
از نظر رسم المصحف، رسم این مصحف بیشترین شباهت را با بیش از ۹۵٪ به رسم بوم بصره و پس از آن با حدود ۸۲٪ به بوم کوفه دارد. از این نظر شبیه به مصاحف قرون چهارم تا ششم است. عدّ الآی آن نیز بیشترین شباهت را به عدّ الآی بصری دارد. اما از نظر قرائت، قرائت مضبوط در آن به هیچ کدام از قرائات ده گانه شباهت صد در صدی ندارد، اما با حدود ۸۹٪ بیشترین شباهت را به قرائت ابوعمر و در مرتبه بعد با ۷۳٪ به قرائت ابن کثیر دارد. کمترین میزان شباهت قرائت این قرآن نیز به ترتیب به قرائت حمزه، کسائی و خلف، یعنی قرائات کوفی متأثر از قرائت ابن مسعود، است. از این نظر، این قرآن بسیار شبیه به قرآن شماره ۴۴ همین کتابخانه از قرن چهارم است که در پژوهش عظیمیان مورد بررسی قرار گرفته است. ملاحظه قرآن‌های متعلق به قرن‌های چهارم تا ششم همین کتابخانه نشان می دهد که درج اعراب با علائم امروزی اندک اندک رو به گسترش بوده است. اما کاتب همان گونه که از روش کهن درج اعراب با نقطه استفاده کرده، از قرائت بصری ابوعمر و نیز بیشترین تأثیر را گرفته و یا از چنین قرآنی به عنوان الگو برای نگارش مصحف یا درج اعراب استفاده کرده است.

قرائت دوم این مصحف چون به شیوه معجم نگاری در حاشیه مصحف است، کمک زیادی به تحلیل قرائت رایج نمی کند، اما تمایل به استفاده از قرائات غیر بصری در دوره های بعدی را نشان می دهد. چنان که بیشترین شباهت را به روایت های شعبه و حفص و کمترین شباهت را به قرائت ابوعمر و دارد.

۲. قرآن شماره ۸۴

از نظر رسم المصحف، این قرآن شباهت یکسانی (۸۶/۳٪) به رسم دو بوم بصره و کوفه دارد و این چیزی است که در مصاحف دوره‌های پیشین سابقه نداشته است. در درجه دوم نیز شباهت یکسانی (۶۸/۱٪) به رسم دو بوم مکه و مدینه دارد. کمترین آمار شباهت نیز همچنان با مصحف شامی (۳۱/۸٪) است. از نظر عدد الآی، در جامعه آماری این پژوهش مطابقت کاملی با عدد کوفی دارد. همچنین از نظر قرائت مضبوط در آن، بیشترین شباهت را به روایت حفص از قرائت عاصم با حدود ۹۰٪، و در مرحله بعد روایت شعبه از او با ۶۷٪ دارد که نشانی است از تداوم تمایل ایجاد شده به قرائت عاصم در قرون پیشین. شباهت قرائت این مصحف با دیگر قرائات دهگانه تقریباً به یک اندازه است. قرائت دوم این مصحف با درج حرکات با رنگ قرمز بین سطور ثبت شده است و بیشترین شباهت را به روایت شعبه از قرائت عاصم دارد. این نشان می‌دهد قرائت عاصم به هر دو روایت در این دوره یا بعد از آن رایج بوده است، لذا فردی تلاش کرده در دوره‌ای پس از نگارش مصحف، قرائت آن را از حفص به شعبه متمایل کند.

۳. قرآن شماره ۲۲۵۳

از نظر رسم المصحف، این قرآن با حدود ۹۱٪ بیشترین شباهت را به رسم بوم کوفه و پس از آن با حدود ۸۶٪ به رسم بوم بصره دارد. این اولین مورد از مصاحف بررسی شده در طول قرن چهارم تا هفتم است که بیشترین شباهت را نه با رسم بصره، بلکه با رسم کوفه دارد. شباهت با رسم شام نیز همچنان کمترین میزان را دارد، بلکه از موارد پیشین که حدود ۳۰٪ بود نیز کمتر شده و به حدود ۲۷٪ رسیده است. از نظر قرائت نیز این مصحف بیشترین شباهت را با ۸۴٪ به روایت شعبه، و پس از آن حفص با ۸۳٪/۵ دارد که ارقام نزدیکی هستند و نشان می‌دهند قرائت عاصم با هر دو روایتش مورد توجه قرار داشته است.

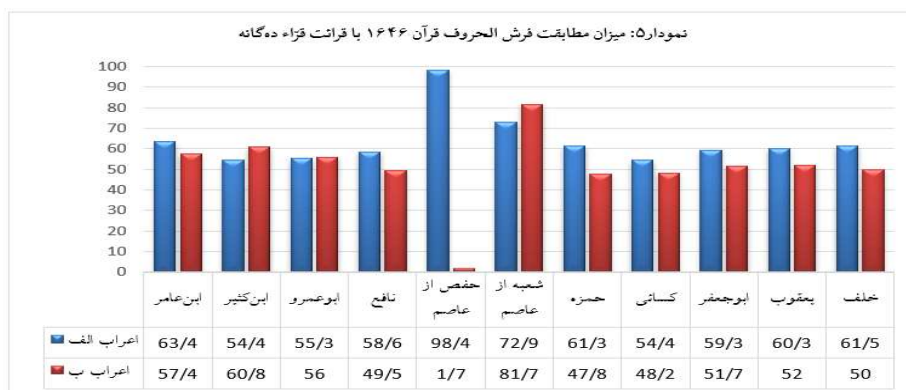

۴. قرآن شماره ۱۶۴۶

این قرآن از نظر رسم المصحف بیشترین شباهت را با ۸۸٪/۶ به رسم بوم کوفه و پس از آن به ۸۴٪ به رسم بوم بصره و کمترین مشابهت را نیز با ۲۹٪/۵ با رسم شامی دارد. از نظر عدد الآی، بیشترین شباهت را به عدد بصری دارد. اما از نظر قرائت با بیش از ۹۸٪ بیشترین شباهت را با روایت حفص و بعد از آن با حدود ۷۳٪ به روایت شعبه از عاصم دارد که نشان می‌دهد کاتب جز مواردی چند، قرائت عاصم به روایت حفص را مبنا قرار داده است. این قرآن قرائت دومی دارد که در بین

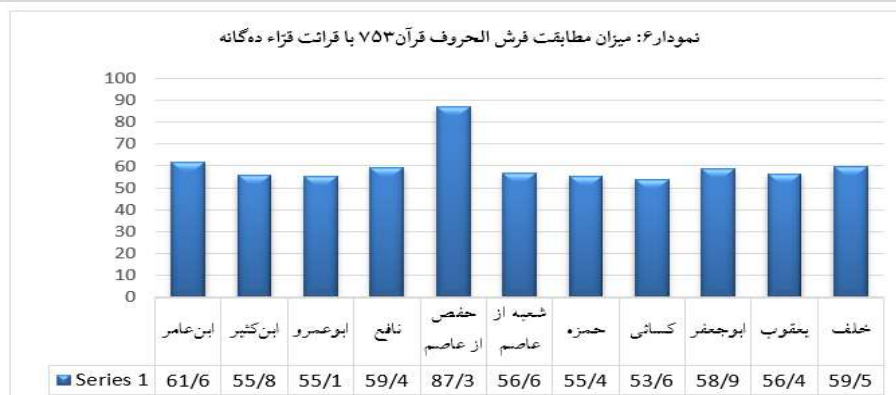

سطور با اعراب قرمز رنگ درج شده است. به دلیل مشابهت بسیار قرائت اول به روایت حفص، طبیعی است که این قرائت دوم کمترین شباهت را به روایت حفص دارد. در مقابل، بیش از ۸۱٪ به روایت شعبه شبیه است که نشان می‌دهد کاتب آن کوشیده است توجه کمتر قرائت اول به این روایت از قرائت عاصم را جبران کند.

۵. قرآن شماره ۷۵۳

از نظر رسم المصحف این قرآن با ۸۸/۶٪ بیشترین شباهت را به رسم کوفی و در درجه بعد با ۸۴٪ به رسم بصری دارد. کمترین شباهت آن نیز همچنان به رسم شامی با ۲۹/۵٪ است. عدّ الای آن شباهت غالبی با هیچ کدام از آیه‌شمارهای رایج نشان نمی‌دهد. اما طبق نمودار ۶ که نسبت قرائت مضبوط در این مصحف با قرائت ده گانه را نشان می‌دهد، این مصحف بیشترین شباهت را با بیش از ۸۷٪ به روایت حفص از قرائت عاصم دارد، اما شباهت آن به روایت دیگر عاصم و دیگر قرائت ده گانه، تقریباً به یک اندازه است. در این قرآن، تنها در چند مورد قرائت دومی با همان رنگ متن اصلی و بین سطور درج شده است، برای نمونه، درباره «يُؤْتِيهِمْ» (نساء: ۱۵۲)، با درج یک نقطه روی ی قرائت «نُؤْتِيهِمْ» هم به طور همزمان ثبت شده است. (فریم ۱۰۲) اما به دلیل تعداد کم این موارد، در اینجا از احتساب آمار آن چشم‌پوشی کرده‌ایم.

آمارهایی که تاکنون به دست آمد، رواج قرائت عاصم، به خصوص روایت حفص از آن را در ایران قرن هفتم نشان می‌دهد. این درحالی است که در قرن‌های پنجم تا نهم، در بسیاری از مناطق شرق اسلامی قرائت ابوعمر و همچنان بیشترین رواج را داشته، و گاه بر قرائت بومی آن مناطق غالب شده است. (شاه‌پسند، ۱۳۹۳) چنان‌که ابن عربی (د. ۵۴۳ق) قرائت رایج در عراق را قرائت ابوعمر و معرفی نموده است. (ابن عربی، ۱۴۳۳ ص ۳۶۰) در عین حال، اینها به معنای افول جایگاه قرائت عاصم در عراق نیست، بلکه به نظر می‌رسد این قرائت جایگاه خویش را در عراق حفظ کرده و حتی روی به پیشرفت نهاده است؛ چنان‌که طریق علیمی از ابوبکر بن عیاش، در واسط رواج داشته است؛ اهل واسط در عصر دانی (د. ۴۴۴ق) با طریق ابومحمد علیمی از روایت ابوبکر قرائت می‌کردند. (دانی، ۱۴۲۸ ج ۱، ص ۳۵۳) تألیف المستحسن فی قراءة عاصم بن ابی النجود الأسدی توسط ابوالفتح مبارک بن احمد حدّاد واسطی (د. ۵۵۳ق)، امام مسجد جامع واسط (قزوینی، ۱۴۲۶ ص ۱۳۰؛ ذهبی، ۱۴۱۷ ص ۲۹۴) نشان می‌دهد که قرائت عاصم - به احتمال زیاد با روایت ابوبکر -، تا قرن ششم همچنان در واسط مشهور و معمول بوده است. از آنجاکه قرائت واسط، عموماً متأثر از قرائت رایج در شهرهای بزرگ اطراف آن بوده، شاید بتوان نتیجه گرفت که این قرائت، در برخی از شهرهای بزرگتر اطراف واسط نیز رواج داشته است. مهم‌تر اینکه ابوحنبل اندلسی (د. ۷۴۵ق) بعد از آنکه سند خود را به روایت ابوبکر از قرائت عاصم رسانده است، در توصیف آن می‌گوید: «این قرائتی است که اهل عراق با آن آموزش می‌بینند.» (ابوحنبل اندلسی، ۱۴۲۰ ج ۱، ص ۲۳) این سخن نشان می‌دهد که قرائت عاصم، تا سده هشتم، پیشرفت خوبی در عراق داشته است. لذا بعید نیست تغییر ایجاد شده در قرائت رایج در ایران، متأثر از همین فضای فرهنگی عراق باشد.

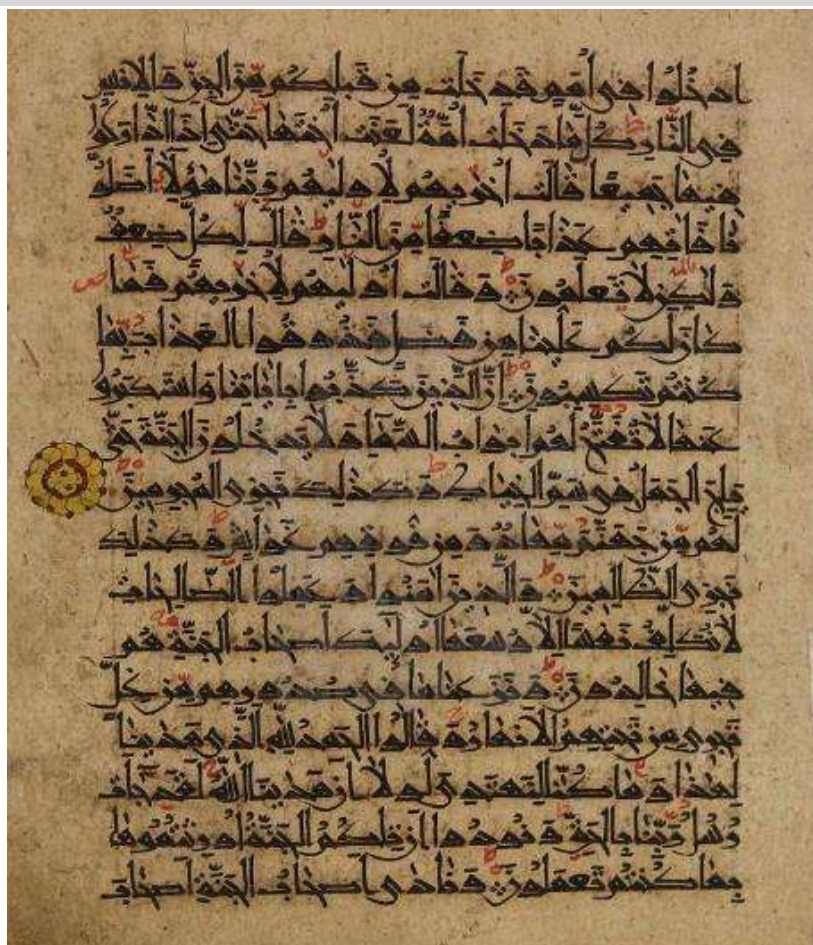
نتیجه گیری

در این پژوهش، از ۴۴ مورد اختلافی در رسم المصحف، و ۹۵۲ مورد اختلافی در فرش الحروف، در ۵ قرآن مخطوط کتابخانه آستان قدس رضوی دو جدول تهیه، و سپس میزان مطابقت آنها با رسم هر بوم و قرائت هر قاری آمارگیری و تحلیل شد. طبق آمار به دست آمده، تنها در قرآن ش ۶۷ که کتابت آن به اوایل قرن هفتم باز می‌گردد، رسم مصحف همانند قرون گذشته بیشترین شباهت را به رسم بصری دارد، اما در قرآن ش ۸۴ که پس از آن کتابت شده، بیشترین شباهت به یک اندازه به هر دو رسم بصری و کوفی است، رسم سه مصحف دیگر نیز با حدود ۴ درصد تفاوت، بیشترین شباهت را به رسم بوم کوفه و پس از آن بصره دارد و این جالب توجه است، چراکه طبق پژوهش‌های پیشین، در عبور از قرن‌های چهارم به پنجم و ششم، بیشترین شباهت قرائت مضبوط در مصاحف، از ابوعمر و به عاصم تمایل یافته و در همین حال، رسم المصحف که از دیرباز مقدس شمرده می‌شد، همچنان بیشترین شباهت را به رسم بصری داشته است. اما براساس این پژوهش، رسم المصحف از قرن هفتم تمایل بیشتر به رسم کوفی را آغاز کرده و این نخستین بار طی این چهار قرن است. درباره قرائت مضبوط در مصاحف نیز چنان‌که گفته شد، در ایران، از قرن‌های پنجم و ششم اندک اندک تمایل بیشتری به قرائات کوفی و به خصوص قرائت عاصم با هر دو روایتش پیدا شده بود. تنها اینکه در قرن هفتم وضوح و شدت بیشتری یافته و به‌طور خاص بر قرائت عاصم متمرکز شده است.

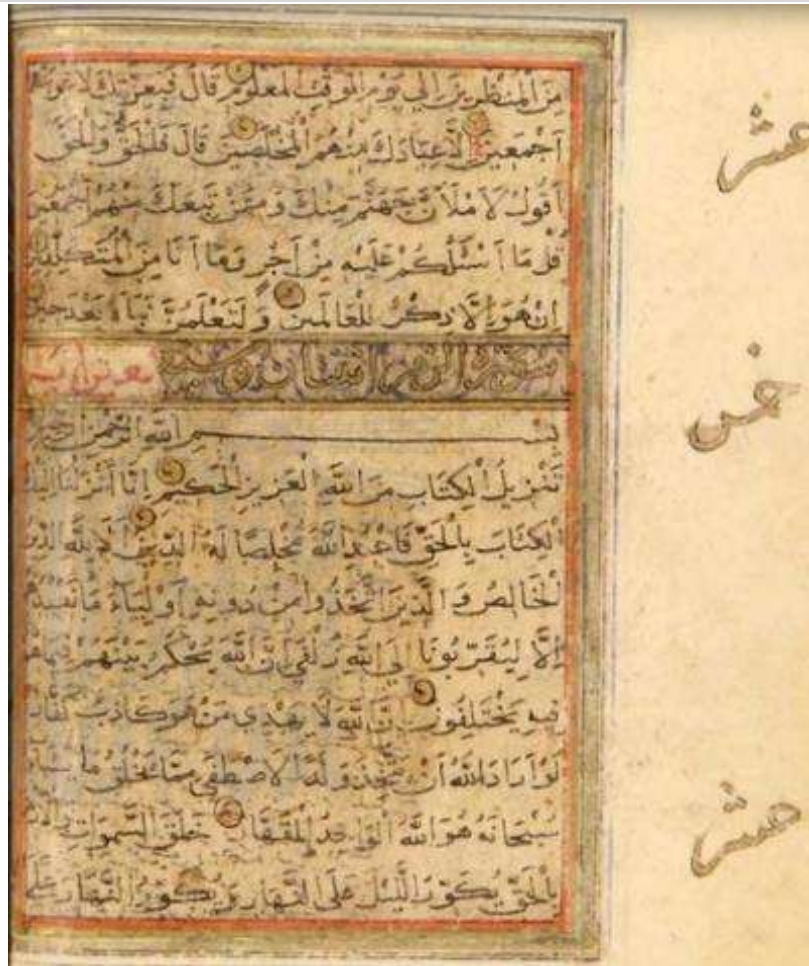
نمونه تصویر مصاحف

تصویر (۱): قرآن شماره ۶۷، فریم ۲۸۵

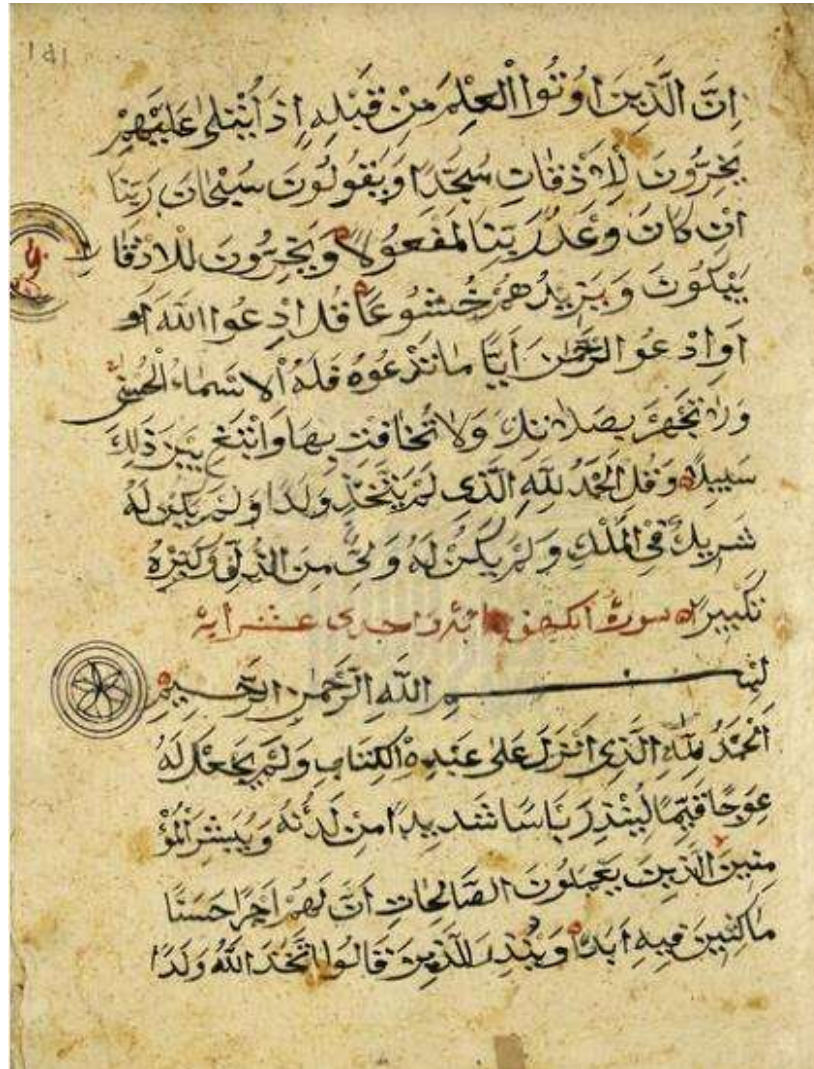
تصویر (۲): قرآن شماره ۸۴، فریم ۱۴۶

تصویر (۳): قرآن شماره ۲۲۵۳، نیمه راست فریم ۲۲۸

تصویر (۴): قرآن شماره ۱۶۴۶، فریم ۴۵۵

تصویر (۵): قرآن شماره ۷۵۳، فریم ۳۰۴

فهرست منابع

۱. قرآن کریم، مصحف رایج.
۲. قرآن مخطوط شماره ۶۷، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۳. قرآن مخطوط شماره ۸۴، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴. قرآن مخطوط شماره ۷۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۵. قرآن مخطوط شماره ۱۶۴۶، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۶. قرآن مخطوط شماره ۲۲۵۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۷. ابن ابی داود، عبدالله، کتاب المصاحف، تحقیق: محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحديثه، ۱۴۲۳ق.
۸. ابن عربی، ابوبکر، العواصم من القواصم، تحقیق: عمار طالبی، قاهره: مكتبة دارالتراث، ۱۴۳۳ق.
۹. ابوحيان اندلسی، البحر المحيط فی التفسیر، تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر، ۱۴۲۰ق.
۱۰. اقبال آشتیانی، عباس، تاریخ مغول، تهران: امیرکبیر، ۱۳۸۴ش.
۱۱. پارچه باف دولتی، کریم، تاریخ تحول قرائت قرآن کریم در ایران طی قرون سه تا دوازده هجری قمری (پایان نامه دکتري)، تهران: دانشگاه واحد علوم و تحقیقات، ۱۳۹۲ش.
۱۲. پاکتچی، احمد. (۱۳۹۳). تاریخ علوم قرآن و حدیث در ایران. در تاریخ جامع ایران. مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
۱۳. دانی، ابوعمر، البیان فی عدای القرآن، تحقیق: غانم قدوری الحمد، کویت: مرکز المخطوطات و التراث، ۱۴۱۴ق.
۱۴. دانی، ابوعمر، جامع البیان فی القرائات السبع، امارات: جامعة الشارقة، ۱۴۲۸ق.
۱۵. دانی، ابوعمر، المقنع فی رسم مصاحف الأمصار، تحقیق: محمد الصادق قمحای، مصر: مكتبة الكليات الأزهرية، بی تا.
۱۶. ذهبی، شمس الدین، معرفة القراء الکبار، بیروت: دارالکتب العلمیة، ۱۴۱۷ق.
۱۷. سجاوندی، محمد بن طیفور، علل الوقوف، تحقیق: محمد بن عبدالله عیدی، بی جا، مكتبة الرشد، ۱۴۲۷ق.

۱۸. شاه‌پسند، الهه، قرائت عاصم به روایت حفص از ابتدا تا اشتهار (پایان‌نامه دکتری)، مشهد: دانشگاه فردوسی، ۱۳۹۳ش.
۱۹. شاه‌پسند، الهه؛ و عظیمیان، مژگان، قرائات رایج در ایران در قرن چهارم؛ بررسی موردی قرائت مضبوط در مصاحف آستان قدس رضوی، تحقیقات علوم قرآن و حدیث، شماره ۷۴، ۱۴۰۱ش.
۲۰. شاو، استانفوردجی، تاریخ امپراتوری عثمانی و ترکیه جدید، مترجم: محمود رمضان‌زاده، مشهد: آستان قدس رضوی، ۱۳۷۰ش.
۲۱. شریفیان‌فر، سیده‌مهناز، بررسی قرائات رایج در ایران در قرن ۵ و ۶ هجری قمری براساس مصاحف آستان قدس رضوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۷ش.
۲۲. صفا، ذبیح‌الله، خلاصه تاریخ سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران از آغاز تا پایان عهد صفوی، تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۶ش.
۲۳. عظیمیان، مژگان، بررسی قرائت مضبوط در مصاحف مخطوط قرن چهارم آستان قدس رضوی (پایان‌نامه کارشناسی ارشد)، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، ۱۳۹۶ق.
۲۴. فروتن تنها، مصطفی. (۱۴۰۱). نقش ایرانیان در تاریخ علم قرائت تا قرن نهم هجری. مطالعات قرائت قرآن، (۱۹)، ۲۱۰-۲۳۲.
۲۵. قاسم بن سلام، فضائل القرآن، تحقیق: مروان عطیه و دیگران، دمشق: دار ابن‌کثیر، ۱۴۱۵ق.
۲۶. قزوینی، عمر بن علی، مشیخة القزوینی، تحقیق: عامر حسن صبری، بیروت: دارالبشائر الإسلامية، ۱۴۲۶ق.
۲۷. ملایی و شاه‌پسند. (۱۳۹۸). بررسی قرائت مصاحف منسوب به ائمه(ع). مطالعات قرائت قرآن، (۱۲)، ۲۳۱-۲۵۶.

References

۱. Quran Karim (The Holy Quran), Common Printed Quran
۲. Quran Mukhtoot (Manuscripts of the Quran), Number ۶۷, Astan-e Quds Razavi Library.
۳. Quran Mukhtoot (Manuscripts of the Quran), Number ۸۴, Astan-e Quds Razavi Library.
۴. Quran Mukhtoot (Manuscripts of the Quran), Number ۷۵۳, Astan-e Quds Razavi Library.
۵. Quran Mukhtoot (Manuscripts of the Quran), Number ۱۶۴۶, Astan-e Quds Razavi Library.
۶. Quran Mukhtoot (Manuscripts of the Quran), Number ۲۲۵۳, Astan-e Quds Razavi Library.
۷. Abu Hayyan Andalusi, Al-Bahr al-Muhit fi Tafsir (The Vast Ocean in Quranic Exegesis), Edited by Sadiq Mohammad Jameel, Beirut: Dar al-Fikr, ۱۴۲۰ AH (۱۹۹۹ CE).
۸. Azimian, Mojgan, Barresi-e Qira 'at-e Motabat dar Masahif-e Mokhtut-e Qarn-e Chaharom-e Astan-e Quds Razavi (An Examination of Stable Recitations in Manuscripts from the Fourth Century AH in Astan-e Quds Razavi), Master Thesis, University of Quranic Sciences and Hadiths, ۱۳۹۶ SH (۲۰۱۷ CE).
۹. Dani, Abu Amr, Al-Bayan fi Ad 'ay al-Quran (The Explanation of the Verses of the Quran), Edited by Ghanam Qaduri al-Hamd, Kuwait: Markaz al-Makhtutat wa al-Turath, ۱۴۱۴ AH (۱۹۹۳ CE).
۱۰. Dani, Abu Amr, Al-Muqni ' fi Rasm Musahif al-Amsar (The Sufficient Work in the Drawing of the Manuscripts of Quran of Cities), Edited by Mohammad Sadiq Qamhavi, Egypt: Maktabah al-Kulliyat al-Azhar, no date.
۱۱. Dani, Abu Amr, Jami ' al-Bayan fi al-Qira 'at al-Sab 'a (The Comprehensive Explanation of the Seven Recitations), United Arab Emirates: The University of Sharjah, ۱۴۲۸ AH (۲۰۰۷ CE).
۱۲. Dhahabi, Shams al-Din, Ma 'rifat al-Qura ' al-Kibar (Knowledge of the Great Quran Reciters), Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, ۱۴۱۷ AH (۱۹۹۶ CE).
۱۳. Ibn Abi Dawood, Abdullah, Kitab al-Masahif (The Book of Manuscripts of Quran), Edited by Mohammad bin Abdoh, Cairo: Al-Farooq Al-Hadithah, ۱۴۲۳ AH (۲۰۰۲ CE).
۱۴. Ibn Arabi, Abu Bakr, Al-Awasim min al-Qawasim (The Safeties for the Defenses), Edited by Ammar Talebi, Cairo: Maktabah Dar al-Turath, ۱۴۳۳ AH (۲۰۱۲ CE).
۱۵. Iqbal Ashtiyani, Abbas, Tarikh-e Moghul (History of the Mongols), Tehran: Amir Kabir, ۱۳۸۴ SH (۲۰۰۵ CE).
۱۶. Parchehbaf Daulati, Karim, Tarikh-e Tahavvol-e Qira 'at-e Quran Karim dar Iran dar Qorun-e Se ta Davazdah-e Hijri Qamari (History of the Evolution of Quranic Recitations (in Iran from the Third to the Twelfth Century AH), Ph.D. Dissertation, University of Science and Research Branch, ۱۳۹۲ SH (۲۰۱۳ CE).
۱۷. Qasim bin Salam, Fada 'il al-Quran (The Virtues of the Quran), Edited by Marwan Atiyyah et al., Damascus: Dar Ibn Kathir, ۱۴۱۵ AH (۱۹۹۵ CE).
۱۸. Qazvini, Umar bin Ali, Mashykhah al-Qazvini (The Masterpiece of Qazvini), Edited by Amer Hassan Sabri, Beirut: Dar al-Bashair al-Islamiyyah, ۱۴۲۶ AH (۲۰۰۵ CE).

۱۹. Safa, Zabihullah, *Khulasah-e Tarikh-e Siyasi, Ejtema'i va Farhangi Iran az Aghaz ta Payan-e Ahde Safavi* (A Summary of the Political, Social, and Cultural History of Iran from the Beginning to the End of the Safavid Era), Tehran: Amir Kabir, ۱۳۵۶ SH (۱۹۷۷ CE).
۲۰. Shah-Pasand, Elaheh, *Qira'at Asim be Ravayat Hafs az Ebtada ta Ishtihar* (The Recitation of Asim according to Hafs's Narration from the Beginning to Popularity), Master Thesis, Ferdowsi University of Mashhad, ۱۳۹۳ SH (۲۰۱۴ CE).
۲۱. Shah-Pasand, Elaheh; Azimian, Mojgan, "Qira'at-e Rayej dar Iran dar Qarn-e Chaharom; Barresi-e Mavaredi-e Qira'at-e Mozbot dar Masahif-e Astan-e Quds Razavi (Common Recitations in Iran in the Fourth Century: A Case Study of Stable Recitation in the Manuscripts of Astan-e Quds Razavi)", *Research in Quranic Sciences and Hadith*, No. ۷۴, ۱۴۰۱ SH (۲۰۲۲ CE).
۲۲. Sharifiyanfar, Sayyede Mahnaz; Barresi-ye Qira'at-e Rayej dar Iran dar Qarn-e 5 va 6 Hijri-ye Qamari Barasas-e Masahif-e Astan-e Quds Razavi (Master's Thesis), University of Quran and Hadith Sciences, ۱۳۹۷ SH (۲۰۱۸ CE).
۲۳. Shaw, Stanford J., *Tarikh-e Emperaturi-ye Osmani va Torki-ye Jadid* (History of the Ottoman Empire and Modern Turkey), Translated by Mahmoud Ramadan-Zadeh, Mashhad: Astan-e Quds Razavi, ۱۳۷۰ SH (۱۹۹۱ CE).
۲۴. Foroutan Tanha, Mostafa, "Naqsh Iraniyan dar Tarikh Ilm Qira'at ta Qarn Nahum Hijri (The Role of Iranians in the History of Quranic Recitation until the Ninth Century AH)", *Quranic Recitation Studies*, Issue ۱۹, ۱۴۰۱ SH (۲۰۲۲ CE), pp. ۲۱۰-۲۳۲.
۲۵. Sijawandi, Mohammad bin Tayfur, *Ilal al-Woqof* (The Stopping Reasons), Edited by Mohammad bin Abdullah Aidy, N.p., Maktabah al-Rushd, ۱۴۲۷ AH (۲۰۰۶ CE).
۲۶. Mollae and Shah-Pasand, "Barresi Qira'at Masahif Mansub be Ayemma (Investigating the Recitation of Qurans Attributed to the Imams (AS))", *Quranic Recitation Studies*, Issue ۱۲, ۱۳۹۸ SH (۲۰۱۹ CE), pp. ۲۳۱-۲۵۶.